

آداب ترحیم و وقف گورستان در مازندران

معصومه یدالله پور^۱

چکیده

مراسم ترحیم در مازندران آداب مخصوص به خود را دارد و اغلب در حسینیه یا امامزاده‌های مجاور گورستان برپا می‌شود. در گذشته گاه در این مراسم زمین‌هایی را نیز برای مزار وقف می‌کردند. این مقاله نخست به آیین‌های مرتبط با مرگ در مازندران اشاره و سپس نوع مالکیت زمین‌های گورستان را در آداب ترحیم مردم این منطقه بررسی می‌کند. برای دستیابی به این منظور محتوای برخی از وقف‌نامه‌های گورستان به شیوه توصیفی-تحلیلی مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر حکایت از آن دارد که آداب ترحیم و وقف گورستان‌های مازندران نشأت گرفته از نوع نگرش و جهان‌بینی مردمان این منطقه است. واقفان با اعتقاد به جهان پس از مرگ، برای آرامش روح درگذشتگان خود نه تنها زمین‌هایی را وقف گورستان می‌کردند بلکه بر مزار بزرگان و بستگان خود نیز موقوفات بسیاری اختصاص می‌دادند تا در هر دو جهان از کردار نیک خود بهره‌مند شوند.

کلید واژگان: وقف، ترحیم، گورستان، روستا، مازندران.

مقدمه

زندگی پس از مرگ در باور مردم ایران تحت تأثیر تمدن‌های مختلف بوده که همواره سبب شده است در راستای این باور، آیین‌های بسیاری در خصوص مرگ شکل گیرد. یکی از این آیین‌ها وقف کردن بر مزار است که افزون بر آن، زمین‌هایی را نیز برای گورستان از گذشته تا امروز وقف می‌کنند. با توجه به این که آداب ترحیم در مازندران همواره تحت تأثیر فرهنگ طوایف مختلف و تاریخ مذهبی مازندران بوده است، گورستان‌های آن برای درک اصولی نحوه نگرش این اقوام به مردن اهمیت می‌یابد. بنابراین، هدف از نوشتار حاضر مطالعه نوع مالکیت زمین‌های گورستان در آداب ترحیم است و در صدد پاسخ به این پرسش که چرا مردم مازندران به مالکیت زمین در آیین تدفین اهمیت می‌دهند و آن را وقف می‌کنند؟

با توجه به آنکه منطقه مازندران محلی برای ترویج و گسترش اعتقادات گوناگون دینی اقوام مختلف بوده است به نظر می‌رسد پایبندی به مذهب و باور به جهان پس از مرگ سبب شده تا مردم برای برخورداری از نتایج کردار نیکو و آرامش روح درگذشتگان خود، زمین‌هایی را برای گورستان وقف کنند و به نوع مالکیت مکانی آن نیز به دلیل خاکسپاری فرد در گذشته در آن اهمیت دهند. در این پژوهش، از منابع کتابخانه‌ای، آرشیوی و تکنیک مصاحبه استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

با توجه به آنکه در زمینه مرگ و موضوعات مرتبط با آن مطالعات بسیاری صورت گرفته اما در واقع جامعه‌شناسی مرگ در ایران در حاشیه مانده است. گورستان‌ها بیشتر از نظر معماری، نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبر و انسان‌شناسی مکان مورد پژوهش محققان قرار گرفته‌اند. با این حال سیدعلیرضا هاشمی در پژوهش خود با عنوان «آداب ترحیم در فرهنگ مردم ایران» به مسئله مرگ و آیین‌های مربوط به آن در ایران اشاره دارد و جعفر میرکنولی و دیگران در مقاله‌ای با نام «تحلیلی بر آیین‌های فرهنگی- مذهبی بومی و نقش آن در توسعه گردشگری»، آیین عید مرده‌ها در شهرستان سوادکوه را از نظر توسعه گردشگری مطالعه و بررسی کرده است. در بسیاری از مطالعات مربوط به وقف نیز به موقوفات مزار، امام‌زاده‌ها و بقاع متبرکه که کارکرد آرامگاهی دارند اشاره می‌شود، اما هیچ یک از منابع مورد نظر به مسئله آداب ترحیم و مالکیت زمین گورستان در روستا و اهمیت آن در باور مردم مازندران نپرداخته‌اند.

۱. آیین‌های مرتبط با مرگ در مازندران

۱.۱. ترحیم و آداب آن

الف. تدفین: روش‌های تدفین، نشان‌دهندهٔ باور آیینی انسان بوده است. تدفین گودالی، ساده‌ترین نوع آن است که به صورت نامنظم در زمین کنده می‌شود و هیچ نوع مصالح معماری در آن کاربرد ندارد. قدیمی‌ترین نمونه‌های آن از غار کمربند و هوتو در مازندران یافت شده است. این نوع تدفین با استقرار موقت و فصلی سازگاری دارد (چایچی امیرخیز، ۱۳۷۵: ۱۵۱). بنابراین، یکی از مهم‌ترین منابع برای دست‌یابی به جنبه‌های معنوی فرهنگ انسان در دورهٔ آغاز استقرار، قبور و آثار مربوط به آن است (امیرقاسمی و حاجیلو، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

در اسلام بر اصل تشییع جنازه بسیار تأکید شده است و روایات بسیاری بر مزیت شرکت در تشییع جنازهٔ مؤمنان اشاره دارد. «انتقال جنازهٔ میت از محل فوت تا مکان غسل و از آنجا تا محل دفن را تشییع می‌نامند» (مسیحی و حق‌پرست، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۴). در مازندران بر این باور هستند که به احترام فرد درگذشته و خانوادهٔ آن باید در این مراسم شرکت نمایند و برای میت نمازی بخوانند. پس از آنکه مراسم تدفین را انجام دادند، با ذکر تلقین و فاتحه به سمت اماکن مذهبی یا خانه متوفی می‌روند و در عزاداری آنها شرکت می‌کنند زیرا بر اساس آموزه‌های اسلام آخرین منزل هستی انسان آخرت است و فرایند بازگشت به آن یعنی معاد اهمیت خاصی دارد، چرا که نگاه به مرگ نگاه ویژه‌ای است. تعداد آیه‌هایی از قرآن را که به تصریح یا در ضمن به معاد و موضوعات مرتبط با آن اشاره دارد، حدود یک سوم آیات قرآن را شامل می‌شود^۱ (همان، ۵۰).

پژوهش‌ها در موضوع موقعیت گورستان در ایران نشان می‌دهد که شکل‌گیری اولیهٔ این فضا در مجاورت بناهای مذهبی و خارج از شهرها در مکانی با سهولت دسترسی برای بازماندگان بوده است. بعدها به تدریج و با توسعهٔ شهرها، گورستان به درون شهر گسترش یافت (حقیر و شوهانی‌زاد، ۱۳۹۰: ۸۳). از این روی، بسیاری از گورستان‌های مازندران در کنار یک حسینیه یا امام‌زاده واقع شده‌اند یا در گذشته کارکرد آرامگاهی داشته‌اند، مانند امام‌زاده یحیی در شهر ساری^۲.

۱. قبر فرد مسلمان به صورت افقی از مغرب به مشرق است. علت هفت قدم دور و نزدیک شدن مشخص نیست، شاید این عمل نشانه‌ای از بازگشت زنده‌ها نزد مرده و به فراموشی سپردن مرگ است (ابونیا عمران، ۱۳۸۸: ۱۷۲).

۲. خاکسپاری در اماکن متبرکه در ایران به خصوص دورهٔ ناصرالدین‌شاه رایج بود و بسیاری از جهانگردان به کاروان حمل اجساد در سفرنامه‌هایشان اشاره کرده‌اند (همان، ۱۹۵).

تصویر شماره ۱. امامزاده یحیی، ساری (نگارنده)

«قبر را سنگ کردن» سنت دیگری در خصوص قبور مردگان است. بدین شرح که بازماندگان نوعی از سنگ و نوشته بر آن را انتخاب می‌کنند و یک روز قبل از چهل‌م فرد درگذشته، قبر را سنگ می‌کنند. اگر پس از چهل روز این کار انجام نشود، در باور مردم مازندران یعنی به فرد درگذشته احترام نگذاشته‌اند. البته در برخی از روستاهای مازندران زودتر از این موعد نیز قبر را سنگ می‌کنند.

ب. سوگواری: در ایران سوگواری فرد درگذشته از روز به خاک سپردن او آغاز می‌شود و تا یک سال ادامه می‌یابد. مراسمی که این مدت در اغلب شهرها و روستاهای مازندران برگزار می‌شود، شامل مجلس سومین روز درگذشت است که از آن به مجلس ختم یاد می‌شود و به مجلس هفتم، چهل‌م و سال می‌توان اشاره کرد که نشان دهنده اهمیت مراحل گذار در زندگی اجتماعی مردم این منطقه است. آگاهی از وجود نظام جزا و پاداش تأثیر بسزایی در اندیشه به مرگ در باور مردم مازندران دارد که این باور بر می‌گردد به آنکه در واقع برگزاری مراسم عزاداری و آداب آن برای فرد درگذشته در ایران از جمله آیین‌های به جا مانده از زرتشت، باورهای مندایی و مراسم سوگواری سکاهاست. بدین شرح که روان پس از مرگ تا سه روز بر بالین جسد نزدیک سر نگران می‌نشیند. در این مدت خانواده متوفی خوراک‌های متنوعی خیرات می‌کنند تا روح درگذشته را خرسند نگه دارند. روح پس از سه روز سرگردانی میان عالم مادی و جهان ارواح به یکی از طبقات هفتگانه آسمان می‌رسد، به همین مناسبت مراسم هفت را برای روح برپا می‌کنند و طعام می‌دهند. مراسم چهل‌م نیز به نظر می‌رسد تحت تأثیر آیین سکایی بوده (کرباسیان، ۱۳۸۴: ۱۷۸-۱۸۱) و سالگرد متوفی که در اصطلاح مردم منطقه یادبودی از

عزیز در گذشته است. بنا بر این باورها، آیین‌های متنوعی در مازندران هم در نوع خوراک و هم در نحوه برپایی مراسم و پایبندی به آن، به خصوص در روستاهای آن شکل گرفته است.

ج. پذیرایی از مهمان: افراد، دوستان، بستگان و... از همان روز خاکسپاری در حسینیه یا مسجد یا خانه متوفی گرد می‌آیند و از آنها تا سه روز اول به صورت نهار و شام پذیرایی می‌شود. در صبح سومین روز درگذشت متوفی نیز زنان با برپایی روضه‌خوانی در حسینیه با آتش ترش محلی مهمان می‌شوند. پذیرایی در روز سوم و هفتم از مردمی که برای احترام به فرد درگذشته و خانواده می‌آیند به طور معمول به صورت عمومی اعلام می‌گردد. اما در روز چهل و شب سال متوفی با فرستادن کارت مراسم به دوستان و بستگان از آنها برای حضور در مراسم دعوت می‌شود. پذیرایی در هر یک از مراسم (ختم تا سالگرد) به میزان توانایی اقتصادی فرد درگذشته بستگی دارد که به طور معمول چای، شیرینی، حلوا، خرما، میوه، برنج و خورش و غذاهای خاص منطقه چون ته چین شمالی، شیرین پلو و... را شامل می‌شود.

۲.۱. عید مردگان / نرزمه بیس شش

توجه به برپایی آیین‌های کهن بر اساس گاهشماری دیرینگان از ویژگی‌های مناطق شمالی ایران است. یکی از این آیین‌ها که هر ساله مردم مازندران جشن باشکوهی برپا می‌کنند «نرزمه بیس شش» نام دارد که با ۲۶ تیرماه تبری برابر است (فلاح، ۱۳۸۷: ۷۶).^۱ مردم مازندران این روز را روز پیروزی فریدون بر ضحاک می‌دانند و به یاد درگذشتگان این نبرد به مزار نزدیکان و بستگانشان می‌روند. عید مردگان امروزه با همان عناصر آیینی در حالی برگزار می‌شود که رنگ و بویی اسلامی به خود گرفته و هر ساله در محوطه امامزاده حسن شهرستان سوادکوه برگزار می‌شود. این روز، آداب خاص خود را دارد. مردم سوادکوه از چند روز پیش، مقدمه مراسم مخصوص این روز مانند پختن نان و غذاهای محلی را فراهم می‌کنند و از صبح زود به امامزاده و مزار مردگان خود می‌روند و تا عصر با خواندن فاتحه و نماز، آنها را به عنوان خیرات پخش می‌کنند (میرکتولی و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۸). در روستاهای اسکی محله آمل و هلو مسر، شاه‌محله، گل‌محله و... نیز ضمن رفتن به مزار و خواندن فاتحه، غذا می‌پزند و پخش می‌کنند. در دابوی آمل این روز را جشن دروی برنج می‌نامند به همین دلیل نخستین محصول به دست آمده برنج را پخته به مزار مردگان می‌برند و خیرات می‌کنند (فلاح، ۱۳۸۷: ۷۰-۷۱).

۱. نوروز ماه باستانی تبری از سوم تیرماه مطابق سالشماری هجری شمسی آغاز می‌شود.

۳.۱. فاتحه‌خوانی و طعام دادن

از دیگر آداب و رسوم مربوط به درگذشتگان، رفتن به آرامگاه در روزهای پنج‌شنبه و جمعه را می‌توان نام برد که اغلب، زنان برای آرامش و کاهش اندوه خود به گورستان می‌روند و با خواندن فاتحه و قرآن برای مردگان خود آرمزش می‌طلبند. طعام دادن به فرد نیازمند به نیت افراد درگذشته نیز به باورهای مذهبی ایرانیان برمی‌گردد که مرده در انتظار این طعام^۱ است و روح مرده در خانه‌اش حضور می‌یابد،^۲ اگر از او یاد نشود بازماندگان را نفرین خواهد کرد. مردم این منطقه یک روز پیش و پس از عید نوروز و عید فطر نیز به دیدار مردگان به مزار می‌روند و با پخش خیرات بر این باورند که روح درگذشتگان شاد خواهد شد.

۴.۱. اختصاص دادن موقوفات بر مقبره

در مازندران این سنت از قدمت بالایی برخوردار بوده است که در این میان ابن اسفندیار به وقف بر قبر همسر حاکمان طبرستان و دیگران مانند گنبد دلارام گنبد زاهده خاتون سلجوقی در ساری (ابن اسفندیار کاتب، ۱۳۶۶، ج ۲: ۶۲، ۷۳).

(۷۴) و اولیاءالله آملی به هفتاد پاره ده و موارد دیگر چون باغ بر مقبره داعی کبیر اشاره می‌کند (اولیاءالله آملی، ۱۳۸۳: ۲۱۰). این بناها اغلب به صورت برج مقبره هستند. برج مقبره‌ها که برای زیارت ساخته شده بودند در بیرون شهر نزدیک گورستان قرار داشتند. برخی از آنها امام‌زاده هستند، برخی دیگر مدفن و مقبره بزرگان و افراد مشهور زمان خویش، بسیاری از آنها نیز موقوفات دارند. اینک به مهم‌ترین این برج مقبره‌ها که قدمت اغلب آنها به قرن هشتم و نهم برمی‌گردد، اشاره می‌شود:

تصویر شماره ۲. گنبد ناصر کبیر، آمل (نگارنده)

۱. منظور از طعام، یخت برنج به همراه خورشت است و بر این باور هستند که طعام به مرده می‌رسد.
 ۲. روح مرده به صورت پروانه‌ای ظاهر می‌شود که به آن روح پاپلی می‌گویند. این پروانه همیشه ظاهر نمی‌شود و هنگام دیدنش بهتر است پشت سرش آب بریزند و سوره توحید را بخوانند.

آمل: ناصرالحق، امامزاده خضر، سیف‌الدین چلاو، هشتل، امامزاده عبدالله وانا لاریجان، امامزاده جوانمرد و حمزه کهرود.

بابل: مقبره درویش علم‌بازی، برج سرست بندی، درویش فخرالدین موزیرج، سید کبیر، سیدمحمدطاهر ناحیه بیشه.

بهشهر: امیر بابلکانی روستای کوسان، امامزاده هاشم روستای تیرتاش.

ساری: امامزاده عباس آزادگله، امامزاده عیسی خندق از دهستان کنارکنده، گلما درویش روستای گلما، امیرسیدکمال، امامزاده صالح مرزود، خارمیان روستای خارمیان، شاطرگنبد، امامزاده اکبر روستای اوسا.

قائم‌شهر: زکریا شکرکوه.

پل سفید: درویش پیر شهریار پل سفید.

نور و بلده: امامزاده رضا روستای کچلده، کیااود، یوش، سلاطین استندار بلده- کمرو، آقاشیخ نیکه‌رزن تیرستاق.

کجور: امامزاده جعفر می‌گوش، درویش امیر نانسنک لاشک.

نوشهر: امیر درویش زانوش اطاقسرا و... (راعی، ۱۳۹۰: ۷۶).

وقف‌نامه‌های بسیاری بر بقعه و امامزاده‌های مازندران در دست است. به نظر قدیمی‌ترین آنها مربوط به درویش کمال‌الدین کیله‌آبادی به تاریخ ۲۰ صفر ۸۰۶ هجری قمری است که در این وقف‌نامه، وی تمامی مراتع مواشی معروف به بریا و همینه چال و آزادسر از توابع روستای پایین کولا ساری را بر امامزاده عبدالله وقف نموده است (عابدی، ۱۳۹۲: ۳۵). به بقعه میرقوام‌الدین مرعشی (تاجر آملی، [۱۳۳۳ هـ.ق]: آرشیو ۴۳۵؛ ساکما، ۲۴۰-۲۵۰) و دیگر افراد سرشناس در مازندران موقوفات بسیاری اختصاص داده شده، بنابراین، وقف بر مقبره در مازندران از گذشته‌های دور رایج بوده است.^۱

۲. گورستان و انواع آن در مازندران

محل دفن اجساد انسان را گورستان می‌گویند که همواره در مجاورت یک عنصر مذهبی همچون حسینیه (تکایا)، مسجد و امامزاده واقع شده است. برخی از روستاها چند گورستان اختصاصی دارند و برخی دیگر از یک گورستان مشترک استفاده می‌کنند. بدین صورت که فرد در گذشته

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: عابدی، عباس. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی وقف‌نامه‌های مازندران در عهد قاجاریه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی. ص ۱۲۸.

را اغلب در همان روستا یا شهر به خاک می‌سپارند. در حقیقت این مکان به محلی تبدیل شده تا رابطه بازماندگان را با آن کسی که در زیر خاک است تداوم بخشد و همواره مخاطب قرار دهد، مانند گورستان‌های امروزی. گورستان‌ها بر مبنای مذهب و قدمت به چند دسته طبقه‌بندی می‌شوند که برخی از آنها در دسته گورستان‌های تاریخی قرار می‌گیرند. از این روی، پژوهشگران متعدد با توجه به ماهیت و اهداف مباحث، از گورستان‌های تاریخی تعاریف متنوعی ارائه داده‌اند و آن را از منظر پدیدارشناسی، مطالعات بین‌رشته‌ای و مطالعات موردی بررسی کرده‌اند.^۱ گورستان‌های تاریخی مازندران اغلب در روستاها و نواحی کوهستانی آن قرار دارد. بر اساس کتاب *از آستارا تا آستارباد* در میان گورستان‌های مازندران، گورستان اسلامی و گورستان گبری وجود دارد، همچنین نشانه‌هایی از گورهای پیش از اسلام که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

بهشهر: گورستان نرگیسی کوسان، گورستان روس‌ها در میانکاله، گورستان سفیدچاه در روستای سفیدچاه در منطقه وسیع کوهستانی هزار جریب و حدود ۷۰ کیلومتری جنوب شرقی بهشهر قرار دارد و ... (ستوده، ۱۳۷۷، ج ۵، بخش دوم: ۸۷۱).^۲

ساری: گورستان بربری محله، گورستان خرم‌شاه و غازی رستم در غرب ساری و ...

تصویر شماره ۳. گورستان سفیدچاه، قدیمی‌ترین گورستان اسلامی (سلطانی مجاوری، ۱۳۹۹)

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: منصوری، کاوه؛ ایزدی، محمد مسعود؛ ایزدی، محمد سعید. (۱۳۹۸). «شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران)». باغ نظر. ش ۱۶. صص ۱۵-۳۲.
۲. برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: اعظم‌زاده، محمد؛ پورمند، حسنعلی. (۱۳۸۸). «درآمدی بر نحوه شکل‌گیری نقوش در سنگ گورهای منطقه سفیدچاه». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ش ۳۹. صص ۹۵-۱۰۲.

سوادکوه: گورستان قدیمی در قدمگاه کوه هزار خاتون، گورستان قدیمی در وردشت لفور، گورستان قدیمی در مرتع و ساله لفور، گورستان گبری در لاکوم ولرزنه لفور، گورستان قدیمی در آزر و...
دابو: گورستان قدیمی افراسرا.

هرازپی: گورستان قدیمی سیارسر، گورستان نیال در اراضی پشت گنگرج کلا چلاو... (ستوده، ۱۳۷۷، ج ۵، بخش دوم: ۸۷۱).

نور: گورستان خانوادگی سلاطین استندار بر دامن تپه‌ای به نام گورستان در دهکده کُمرود، گورستان قدیمی میان فغفره و آشر در دهکده کُمرین کوهستان نور، گورستان قدیمی در اراضی بروکرزن از بنا و آثار تاریخی ناحیه تترستاق، گورستان قدیمی بر سر راه کلونگاه از دهکده‌های نور، گورستانی قدیمی در دهکده نسن از دهکده‌های اوزرود، گورستان قدیمی دهکده میناک؛ گورستان قدیمی دهکده وازک (هفتاد تن)، پنج کیلومتری مشرق گلندرود نرسیده به افرآچال، گورستان قدیمی دهکده ورن یالورود نور، گورستان قدیمی ناتل و...

کجور: گورستان‌های وراو و اُزیرک در غرب دهکده کندلوس میخساز زانوس رستاق، گورستان قدیمی دروش کُر در شرق دهکده کندلوس میخساز زانوس رستاق، گورستان قدیمی پای کوه قلعه دارگوش، گورستان قدیمی پل زغال کجور و...

لاریجان: گورستانی قدیمی در تپه سرکش پلور، گورستانی قدیمی در دهکده گزنک از دهکده‌های بالا لاریجان، گورستانی قدیمی در یورد آرم لاریجان و...

تنکابن: گورستان قدیمی در اراضی مازی گاسر چارز لنگا، گورستان قدیمی اریه نزدیک دهکده لاک تراشان، قلعه و گورستان قدیمی بر سر تیره جیزچال زوات دشت کلارستاق، سنگ‌های قبور قدیمی در نیک، گورستان قدیمی حسنات (در بیلاق نشتای)، گورستان قدیمی در دهکده دیمرون در بیلاق گلیجان، گورستان قدیمی دهکده سلیمان‌آباد، گورستان قدیمی سربالان سه هزار، گورستان قدیمی کک‌نشین از بیلاقات لنگا، گورستان قدیمی گرمابک بر سر تپه‌ای نزدیک گرمابک بیرون بشم کلارستاق، گورستان قدیمی مرتع کلب سَرا از مراتع لنگا و...

کلاردشت و چالوس: گورستانی قدیمی در محلی به نام اطاق سره پشت دهکده پی‌قلای کلاردشت، گورستان قدیمی جنگل مشعل و مشعل مازو در جنوب چالوس و...

رامسر: گورستان قدیمی لپاسر جوردی سخت‌سر شامل گورهای گبری و اسلامی است، گورستان گبری در مرتع اژدلم سر راه رامسر به جوردی (جواهرده)، گورستان گبری در پای کوه وژه در جوردی، گورستان گبری در سرخ تله یا کله بن در جوردی، گورستان قدیمی مرتع پرچو، گورستان

قدیمی میانده سخت‌سر، گورستان گبری پای کوه وژه و... (ستوده، ۱۳۴۹، ج ۳: ۸۱۳-۸۱۵).
 ذکر این مطلب لازم است که بسیاری از این گورستان‌های قدیمی و تاریخی از بین رفته‌اند و فقط نامی از آنها باقی مانده است. گورستان‌هایی نیز وجود دارند که می‌توان آن را از مهم‌ترین میراث فرهنگی و تاریخی استان مازندران به شمار آورد (مانند سفید چاه).

۳. مالکیت گورستان در مازندران

۳.۱. انفال

یکی از موضوعات مهم در حوزه مربوط به مالکیت زمین گورستان، انفال است. انفال در واقع به اموالی گویند که مالک ندارد و بر آن امام و حاکم اسلامی حق دارند. زمین‌های موات نیز از مصادیق دیگر انفال است. به زمین‌هایی گویند که نزد عرف از انتفاع افتاده باشد یا آنکه در مالکیت کسی نبوده باشند، مانند بیابان. در قبرستان‌هایی که مالک آن حکومت اسلامی است چه در اصل جزو انفال باشد یا به هر طریق دیگری مالک آن حکومت اسلامی باشد، هرگونه تغییری به اجازه حاکم شرع وابسته است. (علی‌اکبری بابوکانی و شکرایی، ۱۳۸۹: ۱۹۳-۱۹۴). در مورد مطالعه مالکیت گورستان‌ها در ایران آنچه اهمیت دارد آن است که این گورستان‌ها در کدام منطقه آب و هوایی قرار گرفته‌اند. با این توصیف که برخی از قبرستان‌ها در مناطق کوهستانی در ارتفاع و روستا در سطح پست و دره مانند با عرض زیادی قرار دارد. قبرها از روی نوع و شکل سنگ لحد برای صاحبش قابل شناسایی است یعنی بسیاری از قبرها به شکل سنتی؛ فقط از سنگ‌های کوهستانی پر شده است. اما در حال حاضر مانند شهر، سنگ قبر با نوشته می‌خرند و این نوع از قبرستان‌ها روی تپه با شیب ملایم رو به سوی روستا دارد. تپه گورستان طبق سنت دیرینه‌ای جزو کل آبادی و زمین‌های عمومی روستاست که برای مثال در اردبیل به زمین‌های ایل معروف است و در گویش محلی به آن ائل‌یری El Yeri می‌گویند مانند روستای وله زاگرد (علی‌آباد) (تقی‌زاده، ۱۳۹۸).
 در مازندران گورستان‌های بسیاری در نواحی جلگه‌ای، کوهپایه‌ای و کوهستانی وجود دارند که اغلب این زمین‌ها به صورت مشترک در اختیار اهالی قرار می‌گیرند.

۳.۲. خصوصی

هر یک از روستاهای مازندران گورستان مخصوص به خود دارد. افراد نیکوکار در اغلب روستاهای مازندران زمین‌های خود را برای گورستان به مردم روستا در اصطلاح هدیه می‌دهند. گاهی اوقات افراد، مقداری از زمین‌های مورد نظر را برای مقبره خصوصی یا خانوادگی خود نیز در نظر می‌گیرند.

۳.۳. وقفی

مالکیت اغلب گورستان‌ها به خصوص در مناطق ساحلی و جلگه‌ای مازندران به صورت وقف است که این مسئله به نوع کارکرد آن بستگی دارد و اینکه آیا در مجاورت یک عنصر مذهبی واقع شده است یا خیر؟ بنابراین، مالکیت گورستان‌های نواحی کوهستانی یا کوهپایه‌ای با نواحی جلگه‌ای به ظاهر متفاوت می‌باشد. بدین شرح که در هر یک از روستاهای جلگه‌ای مازندران یک یا چند گورستان وجود دارد که به طور معمول، فرد در گذشته را در همان روستا به خاک می‌سپرند، مانند روستای کاله شمالی در بهنمیر. دو قطعه زمین را در کاله شمالی واقفان آقایان بابا سیف‌الله پور (تصویر شماره ۴) و محمدعلی شیرمحمدی (تصویر شماره ۵ و ۶) به منظور گورستان وقف کرده‌اند (یدالله‌پور، ۱۳۹۹).

تصویر شماره ۴. گورستان وقفی شماره ۱، کاله شمالی در بهنمیر، بابلسر (نگارنده)

تصویر شماره ۵. گورستان وقفی شماره ۲، کاله شمالی در بهنمیر، بابلسر (نگارنده)

تصویر شماره ۶. گورستان وقفی شماره ۲، واقف محمدعلی شیرمحمدی (نگارنده)

همچنین امامزاده‌هایی با کارکرد آرامگاهی در شهر و روستاهای مازندران وجود دارد که هم موقوفات دارد و هم زمین آن وقف است، مانند امامزاده ابراهیم آمل (آقاعبدالله، [۹۲۶ هـ.ق]: آرشیو ۳۳۱).^۱

تصویر شماره ۷. امامزاده ابراهیم، آمل (نگارنده)

۱. با گسترش شهرها برخی از امامزاده‌ها به تدریج در درون شهر قرار گرفتند برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: یوسفی‌فر، شهرام؛ یدالله‌پور، معصومه. (۱۳۹۱). «نقش موقوفات در شکل‌دهی به فضاهای شهری (نمونه مورد مطالعه: امامزاده ابراهیم شهر آمل)». میراث جاویدان. ش. ۷۹-۸۰. صص ۱۰۱-۱۲۲.

در گذشته اهالی روستا به دلیل نداشتن گورستان، متوفی را به امام زاده‌های مجاور روستا می‌بردند و در آن جا دفن می‌کردند، مانند امام زاده قاسم آمل که در گذشته محل تدفین حدود پنج روستا بوده است. در ادامه به یک مورد از نحوه وقف زمین برای گورستان در آمل اشاره می‌شود:

۱.۳.۳ وقف زمین برای گورستان در قریه عشق آباد

حاج اکبر صادقی و حاج علی اصغر صادقی زمین ابتیاعی خود را که در قریه عشق آباد آمل واقع است، به مساحت یک هزار متر مربع، به منظور قبور و دفن اموات محل و حومه در تاریخ ۲۲ شهر جمادی الثانی ۱۴۰۶ هجری قمری وقف نمودند که در این میان ۶۰ متر در عرض ۴ متر و طول ۱۵ متر به ساختمان مقبره خانوادگی‌شان اختصاص می‌یابد.

رونوشت سند وقف

بسم الله الرحمن الرحيم- الحمد لله الواقف علی الضمائر و المطلع علی السرائر و الصلوا و السلام علی اشرف / القبائل و العشائر محمد و آله المناقب المفاخر و بعد /^۲ بر دهقانان مزارع حق پرستی و خوشه‌چینان /^۳ خرمن هستی مخفی و مستور نیست که بمقاد صدق بنیادالدنیا مزرعه‌الآخره بر هر فرد مسلمان لازم است /^۴ که نفس خود را به امثال خیرات و مبرات وا داشته و در مزرعه اعمال و پرونده همراه آخرت خود آثار نیک /^۵ کاشته و ثبت نماید تا در یوم لایفیع مال و لابنون حاصلی داشته و ثمرات نیکی از دوران زندگی /^۶ برداشته باشد لذا توفیق سبحانی شامل حال و کافل احوال آقایان برادران آقای حاج اکبر صادقی و آقای /^۷ حاج علی اصغر صادقی دارندگان شناسنامه بشماره نوزده ۱۹ و یک صادران از آمار آمل در قریه عشق آباد /^۸ فرزندان مرحوم آقامحمد یوسف ساکنان ده آمل قریه مذکوره گردیده وقف مؤبد شرعی و حبس مخلد ملی اسلامی /^۹ نمودند مساحت یک هزار متر مربع از زمین ابتیاعی خودشان واقع در قریه عشق آباد جهت قبرستان مذکور محل /^{۱۰} و حومه که بعنوان قبور و دفن اموات استفاده نمایند باستثنای مساحت شصت متر تقریبی در عرض /^{۱۱} چهار متر و در طول پانزده متر جهت ساختمان مقبره خانوادگی خودشان که در حال حاضر زمین موصوف را /^{۱۲} بتصرف قبرستان محلی برگزار نمودند و خلع ید مالکانه فرمودند بس بناءً علیهذا فصار الوقف وقفاً صحیحاً /^{۱۳} شرعياً بحیث لایباع و لایوهب لایرهن فمن بدله بعدما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ /^{۱۴} و صیغه الوقف حسبما قرر فی الشریعه النبویه جاری گردید تحریراً فی یوم ۲ شنبه بیست دوم شهر /^{۱۵} جمادی الثانی یک هزار چهارصد و شش هجری قمری

مطابق دوازدهم اسفندماه یک هزار سیصد و شصت چهار خورشیدی^{۱۶}

۱۳۶۴/۱۲/۱۲

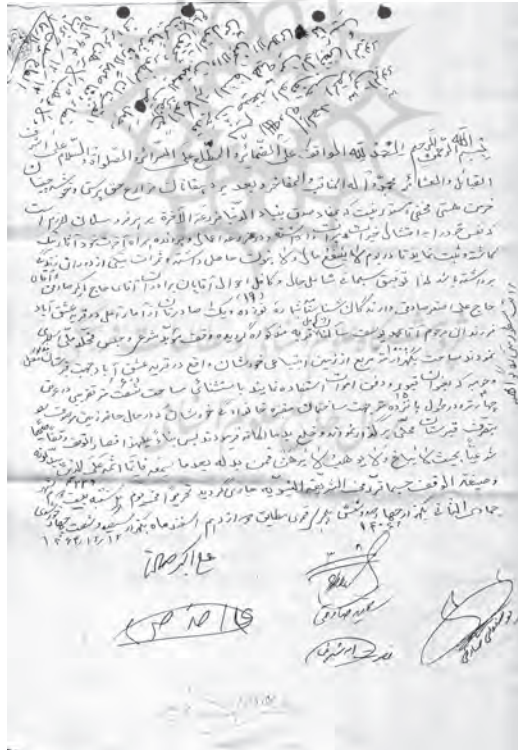
[امضا:] علی اکبر ضامنی؛ [امضا:] سعید صادقی؛ [امضا:] نصرت الله اشرفی؛ [امضا:] یوسفعلی

صادقی؛ [امضا:] علی محمد صادقی؛ [امضا:] ناخوانا]

[حاشیه بالا وسط]:

بسم الله و له الحمد

قد جرت صیغه الوقف حسب المقرر فی الزبور مع الوكالة الشفاهیه من الواقفین المزبور و جعل التصرف للمعتمدين و الانجمن الاسلامی لتأسيس القبرستان المنظور و تحقق القبول منی فصار وقفا صحیحاً لازماً شرعياً بحيث لا یباع و لا یوهب لا یرهن تحریراً فی ۱۳۶۴/۱۲/۱۲، الحاج سیدحسین یزدان پناه لاریجانی؛ سجع مهر: سیدحسن یزدان پناه [...]

تصویر شماره ۸. سند وقف زمین گورستان قریه عشق آباد، آمل

با توجه به مطالب گفته شده و سند وقف حاضر، مردم منطقه مازندران مرگ را پایان زندگی فرد نمی‌دانند و به دنیای پس از مرگ باور دارند و برای فرد درگذشته احترام بسیار قائل هستند. از این روی، برای برخورداری از آخرتی نیکو زمین‌هایی را به منظور گورستان وقف می‌کنند.

نتیجه‌گیری

مرگ و دنیای پس از مرگ در آداب ترحیم ایرانیان اهمیت دارد و آیین‌های متعددی از آن برجای مانده است. یکی از آنها وقف بر مزار و نوع زمینی است که فرد درگذشته را در آن دفن می‌کنند که این مسئله به باورهای مذهبی مردم مازندران برمی‌گردد تا از نتیجه کردار نیکوی خود هم در این جهان و هم در جهان دیگر بهره‌مند شوند. از این روی، زمینی را برای این مکان در نظر می‌گیرند و بدان موقوفاتی را اختصاص می‌دهند. در حال حاضر، در روستاهای مازندران برخی از زمین‌های گورستان به صورت وقف است تا افراد درگذشته همان روستا را با کمترین هزینه به خاک بسپارند و با توجه به آنکه اغلب این مزارها در کنار یک عنصر مذهبی شکل گرفته است، مراسم شخص درگذشته را در همان بنای مذهبی برگزار می‌کنند. گورستان به مکانی تبدیل شده است که گویا با حضور در آن به آرامش می‌رسند، بنابراین، در باور مردم این منطقه زندگی فرد با مرگ پایان نمی‌یابد و در جهانی دیگر زندگی جدیدی را شروع خواهد کرد. مردم شهر و روستاهای مازندران با رفتن به گورستان و مزار بستگان خود در روزهای عصر پنج‌شنبه و جمعه این مکان را به تفرجگاهی تبدیل می‌کنند که گویا این مکان رنگ و بویی از غم ندارد.

کتابنامه

- ابن اسفندیار کاتب، بهاء‌الدین محمد بن حسن. (۱۳۶۶). تاریخ طبرستان. ج ۲. تهران: پدیده خاور.
- ابونیا عمران، فرحناز. (۱۳۹۰). گذری بر مرگ در ایران از روزگار باستان تاکنون. آمل: ورسه.
- اعظم‌زاده، محمد؛ پورمند، حسنعلی. (۱۳۸۸). «درآمدی بر نحوه شکل‌گیری نقوش در سنگ گورهای منطقه سفیدچاه». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ش ۳۹. صص ۹۵-۱۰۲.
- امیرقاسمی، مینو؛ حاجیلو، فتانه. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی مناسک گذر. تبریز: ستوده.
- اولیاءالله آملی، محمد بن حسن. (۱۳۸۳). تاریخ رویان. به تصحیح عباس خلیلی. تهران: اقبال.
- آقا عبدالله. [۹۲۶ ه.ق]. وقف‌نامه آقا عبدالله. آرشیو [۳۳۱]. آمل: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- تاجر آملی، حاجی محمدحسین. [۱۳۳۳ ه.ق]. رونوشت وصیت‌نامه حاجی محمدحسین تاجر آملی. آرشیو ۴۳۵. آمل: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.

- تقی‌زاده، اکبر. (۱۳۹۸). تهران: مصاحبه. (۲۲ مرداد ۱۳۹۸). [فایل صوتی موجود].
- چایچی امیرخیز، احمد. (۱۳۷۵). «تدفین در ایران، از آغاز استقرار تا سال ۵۰۰۰ پ.م». مجله علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان. ش ۲. صص ۱۵۰-۱۶۲.
- حقیر، سعید؛ شوهانی‌زاد، یلدا. (۱۳۹۰). «چگونگی ارتقای جایگاه گورستان‌ها در جوانب فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار شهری در ایران (با رویکرد به نقصان دستور کار ۲۱ مصوب سازمان ملل متحد در عدم توجه به امر تنوع فرهنگی)». باغ نظر. ش ۱۷. صص ۸۱-۹۴.
- راعی، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی برج-مقبره‌های قرن ۸ و ۹ ه.ق در مازندران (نمونه موردی: معرفی مقبره شمس آل رسول آمل)». مرمت، آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی. ش ۲. صص ۷۵-۹۰.
- ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران). میکروفیلم. شناسه سند ۲۵۰۰۰۰۲۴۰.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۴۹). *از آستارا تا آستارباد*. ج ۳. تهران: انجمن آثار ملی.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۷۷). *از آستارا تا آستارباد*. ج ۵، بخش دوم. تهران: آگاه.
- سلطانی مجاوری، محمد. (۱۳۹۹). «گورستانی که سنگ‌های آن حرف می‌زنند». خبرگزاری آن لاین فارس. (۱ شهریور ۱۳۹۹). <https://www.yjc.news/fna.ir/eyzy5j>
- صادقی، حاج اکبر؛ صادقی، حاج علی اصغر. [۱۳۶۴]. *وقف‌نامه حاج اکبر صادقی و حاج علی اصغر صادقی*. آمل: اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- عابدی، عباس. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی وقف‌نامه‌های مازندران در عهد قاجاریه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
- علی اکبری بابوکانی، احسان؛ شکرایی، علی. (۱۳۸۹). «تغییر کاربری و استفاده از امکانات رفاهی-تفریحی در قبرستان». *ابلاغ مبین*. ش ۲۴-۲۵. صص ۱۸۳-۲۰۶.
- فلاح، نادعلی. (۱۳۸۷). «نرزمای بیس شش». *فرهنگ مردم*. ش ۲۴-۲۵. صص ۶۷-۷۳.
- کرباسیان، ملیحه. (۱۳۸۴). «تداوم برخی آیین‌های کهن سوگواری در ایران امروز». *نامه انجمن*. ش ۱۹. صص ۱۷۷-۱۸۸.
- مسیحی، عباس؛ حق پرست، زهرا. (۱۳۹۳). «مقایسه تطبیقی آیین مرگ در بین مسلمانان و زرتشتیان و بررسی میزان تأثیرپذیری آنها از یکدیگر». *پژوهش‌های ادبانی*. سال ۲. ش ۴. صص ۴۹-۷۰.
- منصور، کاوه؛ ایزدی، محمد مسعود؛ ایزدی، محمد سعید. (۱۳۹۸). «شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران)». *باغ نظر*. ش ۱۶. صص ۱۵-۳۲.
- میرکتولی، جعفر؛ مهدیان بهنمیری، معصومه؛ میرزایی کوتنایی، علی مهدی؛ میرزایی کوتنایی، زهرا. (۱۳۹۴). «تحلیلی بر آیین‌های فرهنگی-مذهبی بومی و نقش آن در توسعه گردشگری؛ آیین عید مرده‌ها در شهرستان سوادکوه». *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*. سال ۱۵. ش ۳۸. صص ۷۱-۹۶.
- هاشمی، سیدعلیرضا. (۱۳۹۳). «آداب مجالس ترحیم در فرهنگ مردم». *فرهنگ مردم ایران*. ش ۳۷. صص ۸۳-۱۰۴.
- یدالله‌پور، معصومه. (۱۳۹۹). بهنمیر (بابلسر): مصاحبه. (۱ مهر ۱۳۹۹). [فایل صوتی موجود].
- یوسفی‌فر، شهرام؛ معصومه، یدالله‌پور. (۱۳۹۱). «نقش موقوفات در شکل‌دهی به فضاها شهری (نمونه مورد مطالعه: امام‌زاده ابراهیم شهر آمل)». *میراث جاویدان*. ش ۷۹-۸۰. صص ۱۰۱-۱۲۲.